

Ansigtstillingsens symbolbetydning i danske kalkmalerier

En gennemgang af syv udsmykninger fra 1100-tallet til 1522

Af Ulla Haastrup

1. Indledning

Det kan i dag virke mærkværdigt at tænke på, hvilke vinkler man gengiver ansigter i. Fotografier, film og tv presser – ligesom virkeligheden – mængder af menneskeansigter set forfra, fra siden i mange positioner, fra oven og fra nakken imod os og vor aflæsning af verden. I den danske middelalder var »formidlingen« af menneskegengivelser langt mere forenklet. Ansigterne blev malet i kun tre forskellige vinkler eller stillinger: forfra, halvt fra siden og i profil. Billederne af menneskefigurerne ansigtstillings havde samtidig en meget væsentlig symbolbetydning, som jeg i det følgende vil forsøge at indkredse og eksemplificere i de danske middelalderlige kalkmalerier.

Alle mennesker, som vi er omgivet af, er i ustandselig bevægelse, og de drejer ansigterne i utallige positioner. Hvordan kunne man nøjes med at gengive personer i kun tre vinkler? Og hvorfor fik man en »ansigtets billedsymbolik«, som holdt i mere end et halvt årtusinde i Danmark?

Stadig i år 2000 er sådanne symbolske kropsattituder, placeringer og ansigtstillinger ikke ukendte i billeder. Nutidens fotografier, film og tv-billeder bruger også en del af den meget gamle tradition og symbolik, når de vælger, hvorledes personernes ansigtstilling skal gengives. I tv-aviserne ser vi et tydeligt eksempel. Når speakereren/tv-oplæseren pludselig

bliver fotograferet fra et kamera, som viser hende/ham i trekvartprofil eller sjældnere – i ren profil, så skynder speakereren sig straks at undskylde og retter sig ind efter det »rigtige« kamera. Det er vigtigt, at ansigtstillingen bliver den »korrekte«: Fuld en face. Sådan skal en meddeler af nyhederne ses. Ved at anvende en face positionen får man signaleret, at her kommer nogle oplysninger, som ikke er speakerens personlige ytringer, men officielle budskaber. De bliver overbragt til nationens seere af fjernsynsstationens oplæser, hvis nyheder formidles igennem den upersonlige, neutrale og autoritative ansigtspose i en face.¹

Når partilederne i valgudsendinger afslutter deres oplæg, kender vi det karakteristiske zoom ind på deres ansigt, som kommer nærmere og nærmere – til sidst i en face og med øjnene rettet lige mod os. Så udtales de vigtige slutord med stor autoritet. Eller tænk på almindelige gruppebilleder, som for eksempel familien samlet omkring konfirmanden eller slægtens overhoved i midten – og hovedpersonen ses i en face. Firmaets ansatte er fotograferet med chefen i centrum og han alene er set en face. Sommetider er alle de andre vendt i trekvart profil imod denne magtens midterfigur.² Måske er denne billedsymbolik så indarbejdet, at man slet ikke tænker over den. Men traditionen for at gentage den ved for eksempel fotograferinger eksisterer ubrudt.

Tilsvarende fandtes i den todimensionale billedverden i dansk middelalder fra slutningen af 1000-tallet til begyndelsen af 1500-tallet stramme billedtraditioner for gengivelsen af menneskefigurer og deres ansigtsstilling. Denne europæiske tradition fastholdtes længere i dansk billedkunst end i den italienske, franske, engelske, nederlandske og tyske kunst. Man forundres måske ikke i dag over dette faste system, der – med enkelte undtagelser – ophørte for nu 500 år siden. Mange har formentlig aldrig lagt mærke til de faste ansigtsstillinger i billederne. Det danske middelalderlige billedsprog er dog lige så »unaturligt«, som den gamle ægyptiske kunsts ansigtsframstillinger, hvor profilgengivelsen var enerådende. Man kan forledes til at tro, at der i middelalderen alene var tale om et stilistisk træk. Men da den bevidste billed- og betydningstradition holdt sig i 500 år i kalkmalerier, malet i vidt forskellige stilperioder, både romanske og gotiske, er det meget lidt sandsynligt. Det vigtigste ved den danske konsekvente brug af de tre ansigtsstillinger er dog fastholdelsen af den helt forskellige betydning af trekvartprofil, profil og en face. Symbolværdien af disse personers karakter og indhold blev gennem figurenes ansigtsstilling meddelt beskueren allerede ved den første iagttagelse af billedet. Både kirkegængerne og kalkmalerne vidste, at Gud ses i en face, de onde i profil og alle andre aktivt handlende er gengivet i trekvartprofil.

2. *Trekvartprofil, en face og profil*

De tre faste typer af ansigtsstillinger:

1. *Trekvartprofil*: ansigtet drejet således, at det ene øje er helt synligt, mens det andet er gengivet delvist dækket af næsen. Det ene øre kan sommetider ses.
2. *En face*: begge øjne er fremadrettede og hovedet er ofte kombineret med, at figurens krop holdes

frontalt og lodret. Hvis ørerne ikke er tildækkede, kan de begge være synlige.

3. *Ren profil*: ansigtet er drejet således, at pande, næse, mund og hage ses i een konturlinie. Kun et øje er synligt. Sommetider kan det ene øre ses.

Figurer set bagfra er kun meget sjældent malet i danske kalkmalerier.³

De katolske kalkmaleriers formål var, ved hjælp af en fast billedtradition med alment kendte virkemidler, at bibringe menigheden forståelse af Biblens indhold og kendskab til de hellige forbedere og deres liv. Når vi bruger ordet »udsmykning« af kirkerne i forbindelse med kalkmalerier og altertavler, så skal det ikke forstås i betydningen pyntning eller pragtanvendelse. Kirkernes billeder var alle funktionelle enten som indlæring af Biblen, de hellige skrifter, helgeners liv og martyrier eller billederne var direkte beregnet til andagt og opnåelse af aflad ved bøn.⁴

Faste billedvedtægter bidrog til hurtig aflæsning og forståelse. Således var fremstillingen af motiver, som foregik udendørs, i kalkmalerierne angivet ved symbolske træer og eventuelt en antydning grundlinie med bølgende jordtoppe. Interiør var vanskeligere at male, når rumgengivelse og perspektiv var uønsket. Man løste problemet ved en fast formel: at personer opholdt sig inde i et rum, blev symboliseret af husgengivelser set udefra, de kunne placeres ved siden af personerne eller flankerende motivet.⁵ Eet af de vigtigste hjælpemidler til forståelsen af motiverne var ansigtsstillingens letopfattede symbolik, der på et øjeblik kunne oplyse beskueren om den fremstillede figurs identitet og rolle i billedet. Personens karakter som guddommelig, neutral eller ond fremgik af ansigtets position. Systemet for valg af ansigtsstilling var grundlæggende det samme i middelalder-

rens danske kalkmalerier i det halve årtusinde. Men i den romanske periode fra slutningen af 1000-tallet til ca. 1250 var symbolbrugen helt entydig. Denne tradition fortsatte med tilføjelse af enkelte nye elementer især i 1400-tallet. Den vigtigste ændring af systemet var, at vrængemasker også kunne gengives i den ellers guddommelige en face, foruden i den onde profil. Symbolsystemet fortsatte i det gotiske og sengotiske kalkmaleri lige til begyndelsen af 1500-tallet.

3. *Forskningen om emnet*

Første gang jeg blev opmærksom på betydningen af valg af ansigtsstilling var, da jeg i 1960 skrev min konferensafhandling i kunsthistorie om Isefjordsværkstedet (1460-80). Her erkendte jeg, at de ret stereotype og primitive ansigtsgengivelser uden antydning af følelser havde en symbolsk ladet karakteristik ved anvendelsen af de tre ansigtsstillinger. Disse ideer har fulgt mig siden, og i min undervisning på Kunsthistorisk Institut, Københavns Universitet og på Kunstakademiets Konservatorskole har jeg forklaret systemet. I 1980 skrev jeg om *Majestas domini* og en face.⁶ Ligeledes har jeg i forbindelse med de seks middelalder-bind *Danske Kalkmalerier* (1985-92) talrige gange i de kunsthistoriske indledninger og i adskillige artikler heri berørt denne symbolik. Senest 1999 har jeg anvendt det symbolske indhold af ansigtsstillingen i forbindelse med definitioner af karakteristikkene af jødefremstillinger, både de malede og skårne, danske middelalderlige billedværker.⁷ Til min glæde kan jeg se, at også andre forfattere i artikler og bøger nu anvender systemet.⁸ I den udenlandske litteratur kender jeg først og fremmest Meyer Shapiros bog fra 1963,⁹ og senest har Ruth Mellinkoff

skrevet grundlæggende om den onde profil og rygvedt figur i *Outcasts* (1993).¹⁰ Hun behandler især tavlemaleri og manuskriptillustrationer fra europæisk middelalder. Derfor indtager den guddommelige en face og dennes centrale betydning i de danske og nordiske kalkmaleriers billedprogrammer naturligvis ikke nogen plads i hendes bog om de udstødte personer.

4. *Andre tiders og områders systemer til gengivelse af ansigtsstillinger*

Stiller man det middelalderlige ansigts symbolsprog over for andre kulturers systemer, ja så er de ægyptiske »profilmennesker« en overbevisende parallel til den nordeuropæiske kulturs trekvartprofils gengivelser. De græske vasemalere benyttede også et system med altovervejende brug af profilansigter. Dog med undtagelse af Medusas en face ansigt og de ondtafværgende øjne på drikkeskåle og skibsstævne. Indiske malerier brugte/bruger også profilen som den almindeligste ansigtsstilling i fremstillingen af mennesker. Men det europæiske område frembragte også – både i romansk og gotisk tid – særlige geografiske områder og kunstkredse, som absolut ikke fulgte systemet for de symbolbærende ansigtsstillinger.

I den romanske tid finder man en parallel symbolbetydning af ansigtsstillingen i hele Europa, formentlig udsprunget af den byzantinske tradition. Men allerede i romansk kunst ser man sideløbende andre systemer. I gotisk tid ændrer gengivelsen af ansigtsstillingerne sig mange steder, således at symbolbetydningen forsvinder. Mærkeligst er det egentlig, at den nordiske tradition blev bibeholdt i de 500 år på trods af al den udenlandske påvirkning fra bloktryk og manuskripter.

Nogle få eksempler på andre måder at gengive ansigtsstillinger på – uden symbolik:

St. Albans Psalteret

Det romanske, engelske St. Alban-værkstedes manuskripter, særlig St. Albans Psalteret fra før 1123 nu i Hildesheim,¹¹ viser et helt usædvanligt valg af ansigtsstillinger i forhold til det nordeuropæiske områdes billedtraditioner. Mens trekvartprofilen i det danske materiale er den alt overvejende benyttede ansigtsstilling, så bruges den i St. Albans psalterets store helsides-illustrationer sjældent og efter et helt anderledes system.¹²

I de i alt 44 folkerige scener i manuskriptet er profilen brugt til alle typer af figurer, flere steder også til gengivelsen af Kristus, som for eksempel i scenen i farisæeren Simons hus, hvor tjeneren, to gæster, Simon og Maria Magdalene, som salver Kristi fødder, og Kristus selv siddende ved bordenden, alle er malet i profil. Da djævelen frister Kristus med alverdens magt, er Kristus også – ligesom djævelen – i profil. Derimod er Kristus fremhævet ved at være den eneste af alle figurerne, der er gengivet i trekvartprofil i fremstillingen af Judaskysset! Alle de andre er i det, danske kalkmalere ville betegne som den »onde profil«, der ofte blev brugt til netop at udpege Judas. Ikke mindre end 15 soldater, samt Peter og yppersteprestens tjener Malchus er nemlig også i profil – ligesom Judas.

En face bruges meget sjældent i illustrationerne i St. Albans psalteret. Men for eksempel i motivet med den vantro Thomas er Kristus placeret som en stor frontal figur midt i billedfeltet i en face, mens de ti flankerende apostle og Thomas, som stikker fingeren i såret er malet i profil. Måske betyder den centrale

placering af en figur noget for brugen af en face i illuminationerne.

»Majestatis« fontene i Skåne og på Gotland

En række af døbefonte med et meget stort antal figurscener – med figurer både på kummen, kummens underside og på fontefoden – er opkaldt efter det Majestas domini-motiv, som ses på alle fontene. Normalt dateres fontene til o. 1160.¹³ Figurerne adskiller sig fra samtidens andre fonte og portalskulpturer ved at bruge et helt andet system for ansigtsstilling. F.eks. er begge englene, der holder i mandorlaen omkring Majestas domini på Trydefonten, vist i profil. Gud gengives i en face ligesom på de andre fonte. På Löderupfonten (fig. 1) ses Kristus for Pilatus i profil, ligesom personen, der holder ham i et reb om hænderne. Pilatus på tronen er også i profil. Derimod er den hængte Judas gengivet i en face! Netop denne fontegruppe må have sit udspring i en helt anden kunstgeografisk sammenhæng, ikke blot på grund af sin særprægede stil og det store figurgalleri, men også fordi ansigtsstillingerne ikke udspringer af det i Norden almindelige symbolsystem.

Andre billedtraditioner i gotisk kunst

Nogle europæiske kulturområder har tilsyneladende overhovedet ikke været bundne af de traditioner, som ved de tre ansigtsstillinger udtrykte personernes »indhold«, almindelige, neutrale og handlende mennesker, stillet op over for den guddommelige en face og den onde profil. Giottos freskomalerier fra 1300-tallet viser den helt anderledes billedtradition, f.eks. i Scrovegnikapellet, Padua, o. 1305, hvor Giotto har malet Kristus og Judas over for hinanden i Judaskysset – begge i pro-

fil. Malerier udført ved det franske hof i slutningen af samme århundrede, for eksempel portrættet i Louvre af Johan den gode, malet o. 1360, gengiver kongen i profil. Endnu stærkere kommer forandringer fra systemet med renæssancen i Norditalien i begyndelsen af 1400-tallet. Nu blev det muligt, inspireret af antikke relieffer og mønter med kejserportrætter, bl.a. at male profilhoveder af fyrster og deres smukke kvinder i bestilte portrætter.¹⁴ I 1300- og 1400-tallet brugte man konsekvent i danske kalkmalerier profilgengivelsen til onde personer fra Biblen og til bødler, jøder, narrefigurer og svikkelmasker.

5. Optælling af ansigtsstillinger i syv karakteristiske udsmykninger

I det følgende vil jeg i kronologisk orden fra forskellige perioder af middelalderen analysere og optælle ansigtsstillingen på samtlige figurer i nogle fra perioderne karakteristiske, omfattende, kalkmalede udsmykninger.¹⁵ Det er følgende kirkers kalkmalerier: fra romansk tid, Råsted, Måløv, og de gotiske eksempler Skibby, Kongsted (koret), Mørkøv, Elmunde og Skive. Fællesnævneren for alle syv monumenter er, at kalkmalerierne er bevarede med et meget stort antal figurer og motiver.

Fig. 1. Löderupfonten, Skåne, o. 1150. Trydeværkstedets fonte følger et helt andet system for ansigtsstillinger. Således er f.eks. beskrevet fra højre alle figurerne i profil. Kristus og Judas i Judaskysset, og den bundne Kristus og soldaten foran den tronende Pilatus. Helt til venstre ses den hængte Judas, han er som den eneste i en face! Herved adskiller disse relieffer sig fuldstændigt fra kalkmalerierne i samtiden. Der anvendes profil kun til onde personer.

I Råsted Kirke er freskomalerierne bevarede på samtlige korets vægge, i korbuen og på triumfvæggen. Kirken har dermed det eneste, fuldstændigt bevarede, sammenhængende, romanske billedprogram i kor og på triumfvæg i Danmark. Måløv Kirkes fresker viser også mange figurscener og andagtsbilleder, desværre kun bevaret på skibets nordvæg, triumfvæg og i korbuen. De er malet af den store, sjællandske Jørlunde-værkstedsgruppe. Skibby Kirkes kalkmalerier demonstrerer rester af et kæmpemæssigt, rigt varieret billedsystem fra den tidlige gotiks nye kombination af både væg- og hvælvbemaling i kor og på triumfvæggen. I Kongsted Kirkes gotiske korudsmykning er der ligeledes bevaret kalkmalerier i hvælvene, og dele af vægbemalingens motiver findes også stadig. I Mørkøv Kirke er den meget store og omfattende rumudsmykning malet af det sjællandske Isefjordsværksted. Hvælvene i skibets tre fag og våbenhusets hvælv er bevarede. De folkelige billeder er typiske for dette værkstedes kalkmalerier og deres motivudformninger, samt den betydningsladede brug af symbolske ansigtsstillinger. En generation efter maledet Elmelundeværkstedet på de sydlige øer mange store billedprogrammer. I Elmelunde Kirke viser motiverne med både de episke og de andagtsbestemte fremstillinger klart brugen af ansigtssymbolikken i det sene gotiske kalkmaleri. Endelig er den store samling af hellige i korets to og skibets tre hvælv i Skive gl. Kirkes malerier fra 1522 et eksempel på, hvorledes brugen af systemet opløses med den voksende »import« af grafiske forlæg.

For hvert af de syv store billedprogrammer har jeg lavet en optælling af, hvor mange bevarede ansigter der er, og hvilket antal af trekvartprofiler, en face og profil der forekommer. De symbolske ansigtsvinkler og deres brug i hver af periodernes monumenteksempler

beskrives og kommenteres i forbindelse med den enkelte udsmykning. Således ønsker jeg at give læseren en fornemmelse af den talmæssige hyppighed og forekomsten inden for hver af disse karakteriseringskategorier. Mine hypoteser og tolkninger af om dette eller hint var normen i forhold til ansigtsstillingerne, vil forhåbentligt dermed også få en mere konkret, »statistisk« og lettere forståelig baggrund.

Ansigtsstilling	En face	Trekvart profil	Profil	I alt
Råsted Kirke, O. 1125	1	63	1	65
Måløv Kirke, O. 1150	13	28	0	41
Skibby Kirke, O. 1325	6	90	7	103
Kongsted Kirke, O. 1425	2	87	2	90
Mørkøv Kirke, 1460-80	2	148	24	174
Elmelunde Kirke, 1499-1507	3	86	2	91
Skive Kirke, 1522	6	80	8	94

Råsted Kirke ved Randers, o. 1125, har flad østvæg. Freskerne gengiver ikke Majestas domini i øst, som det ellers er det almindeligt især i romanske apsider. Derimod er der på korets østvæg, nord for østvinduet malet afslutningen på motiverne fra Barndomshistorien fra korets nordvæg, Barnemordet. Syd for vinduet er Kristi død på korset, begyndelsen til sydvæggens scener. Bebudelsen er malet på korets vestvæg; dette motiv begynder fortællingen på nordsiden. På korets nordvæg er gengivet Besørgelsen, Fødslen, Kongernes tilbudelse og Kongerne på rejse og hos Herodes i eet simultanbillede. Efter Korsfæstelsen kommer på korets sydvæg, Kvinderne ved Graven, et manglende felt på grund af en vinduesudvidelse har formentlig haft motivet Noli me tangere. Derefter følger den i Danmark enestående scene, Apostlene Peter og Johannes ved den tomme grav, længst mod vest ses disciplene

som møder Jesus på vejen til Emmaus og endelig på korets vestvægs sydside Nedfarten til dødsriget.

Kalkmalerierne i koret har et teologisk sammenhængende, men usædvanligt billedvalg og ændringer af den bibelske kronologi. Ønsket er at stille de enkelte nytestamentlige motiver over for hinanden i korrumbet i en betydningsmættet modstilling. F.eks. er motivet Kongernes spørgsmål til Herodes og hans svar: »Hvem søger I?« anbragt på nordvæggen lige over for sydvæggens fremstilling af Kvinderne ved graven, hvor englen spørger kvinderne: »Hvem søger I?« Det er et system næsten som en typologisk parallelitet mellem Det gamle og Det nye Testaments motiver. Billedprogrammet er i sin udformning af de enkelte motiver parallelt til det samtidige, europæiske, liturgiske drama.¹⁶ I toppen af korbuen er Korslammet malet i en medaljon, i nord Syndefaldet og i syd Brodermordet. På triumfvæggen foroven findes Traditio legis¹⁷ omgivet af apostle, i syd over sidealteret Mikael dragedræber og i nord fragmenter af den tronende Madonna over sidealteret. De allerfleste af figurerne har ikke bevaret deres ansigtstegning, men alene ansigtsovalen. Kun Longinus' trekvartprofil-ansigt (fig. 2) og jødens rene profil er bevaret. Dog er man ikke i tvivl om, at størsteparten af figurerne ud fra deres hoved- og kropstilling har været gengivet i trekvartprofil. Af de i alt 65 bevarede hoveder er 63 i *trekvartprofil*, også andagtsbilledet: Mikael dragedræber. Formentlig var også den tronende Madonna i trekvartprofil. Men hendes ansigt er gået tabt. Hun sidder med barnet på sin sidestillede stol, ligesom i Hvorslev Kirke, malet af samme værksted og her er hun i trekvartprofil. I Hvorslev er både Jesusbarnets og Marias hoved og ansigtstræk bevarede.¹⁸ Eet eneste ansigt er i *en face*, Kristus i Traditio legis over korbuen i kirkens øst/vest akse (fig. 3). Eet ansigt alene er malet i ren *profil*: »Judex barbatus«, den

Fig. 2. Råsted Kirke, o. 1125. Longinus er malet i trekvartprofil, ikke som ond. Hans ansigt har bevarede ansigtsdetaljer, som det eneste i udsmykningen.

Fig. 3. Råsted Kirke, o. 1125. Traditio legis malet på triumfvæggen lige over korbuen. Kristi ansigt er - som det eneste - i *en face*, som guddommelig i øst/vest akse. Apostelfyrsterne Peter og Paulus flankerer ham i trekvart profil.

Fig. 4. Råsted Kirke, o. 1125. Del af Kongerne hos Herodes. Hans hof består af to soldater og i midten den skriftkloge jøde, se fig. 5.

Fig. 5. Råsted Kirke, o. 1125. Den skriftkloge jøde er, som den eneste i den fuldt bevarede korudsmykning, gengivet i den onde profil. Han er også skægget ligesom den i de liturgiske spil faste figur, »Judex barbatus«.

skriftkloge mand med jødehat og stav, der står midt mellem de to soldater ved Herodes' hof under de Hellig tre kongers besøg (fig. 4 og 5). I de liturgiske Hellig tre kongers spil nævnes denne skriftkloge jøde som skægget. Det er profilhovedet også i freskerne i Råsted. Han er en af de første »onde« jøder i de bevarede danske kalkmalerier.¹⁹ I det nyfremdragne fragmentariske motiv på korets vestvæg, sydsiden, af Nedfarten til Dødsriget er den store bundne Satan også i djævelprofil med stor svunget næse og horn.

Måløv Kirke i Københavns omegn har fresker malet omkring midten af 1100-tallet. De er udført af det såkaldte Jørlundeværksted, som er stærkt influeret af byzantinsk tradition.²⁰

Øvre billedfrise på skibets nordvæg er bevaret fra kvindedøren i vest til triumfvæggen. Den begynder i

vest med Kristus for Pilatus, som vasker sine hænder, derefter føres Kristus bort, rester af Bønnen i Getsemane (tre glories af de sovende apostle), Judaskysset og Kristus, der trækkes af soldater, er det østligste motiv. Rækkefølgen er således mærkeligt nok ikke kronologisk efter Biblen. På triumfvæggen fortsætter freskerne med Korsfæstelsen. Krucifikset er omgivet af Longinus med lansen og Stefaton med eddikesvampen. Desuden ses den kronede Ecclesia, Kirken, som læner sig tæt ind mod Kristi krop, og opfanger blodet fra sidesåret i en relieffremhævet kalk. Det byzantinske Deesismotiv er malet over korbuens top, Jomfru Maria og Johannes Døberen i forbøn omkring Kristus på regnbuen (fig. 6). Motivet kendes i danske kalkmalerier indtil nu kun her i Måløv Kirke.²¹ På sydsiden er igen et enestående motiv, Kristi opstandelse af sarkofagen omgivet af to stående apostle med skriftbånd.²²

Fig. 6. Måløv Kirke, o. 1150. Deesis på triumfvæggen lige over korbuen. Det byzantinske motiv er enestående i de danske romanske kalkmalerier. Kristus er i en face, de forbedende sidefigurer, Jomfru Maria og Johannes Døberen er i trekvartprofil.

Nedre billedfrise på nordvæggen viser på feltet nærmest kvindedøren fra vest, Abraham med sjæle i skødet, fortegningen til en spillende figur ved hans side var beregnet til motivet Kong David og hans musikanter.²³ Så blev det ændret til en paradisyfremstilling og den spillende figur blev overmalet af et træ, som endnu ses i form af fortegningens røde konturlinie. Dernæst kommer to verdslige figurer, stiftere, bagerst en rigt klædt kvinde, manden forrest er meget ødelagt af en sekundær vinduesudvidelse. Øst for vinduet ses rester af en tronende Dommedagskristus omgivet af to engle, den ene med korset og den anden med basun.

På triumfvæggens nedre zone er nordre sidealterniche bemalet med en byzantinsk halvfigurs »Madonna hodegetria«. Vægfeltet nærmest korbuen kan ikke tydes. På sydsiden er rester af Abraham, som of-

rer Isak og i den sydlige sidealterniche, St. Nikolaus i halvfigur uden bispehue. På korbuen ses øverst de to Profetkonger med kroner, David og Salomon, ifølge indskrifter over deres hoveder (fig. 7). Som kronfrise er der på nord- og østvæggen i skibet en perspektivisk mæander med kvadratiske billedfelter, som indeholder helgener i halvfigur.²⁴ Ud af de mere end dobbelte så mange bevarede billedfelter, har kun de otte endnu ansigter.

Ligesom i Råstedes kalkmalerier må man tage et vist forbehold for statistikken, idet adskillige ansigter kun er bevaret som den først malede ansigtsoval med karneationsfarve. Ansigtstrækkene blev formentlig malet i secco-teknik med bindemiddel og derfor er disse detaljer ofte gået tabt på grund af overkalkningen.²⁵

Ved en gennemgang af en så stor, men ikke programmæssigt intakt udsmykning af skib og korbue –

Fig. 7. Måløv Kirke, o. 1150. Profetkongerne David og Salomon i korbuen er malede i en face.

desværre er skibets sydvægs og korets billeder ikke fundet – ses følgende fordeling af antallet af bevarede ansigtsstillinger. I alt er bevaret 42 ansigter. De 28 malet i *trekvarthprofil*. I alt er der 13 bevarede *en face ansigter*. Fem af figureerne er gengivet i en face, de to gammeltestamentlige kongeprofeter, David og Salomon, som er malet som andagtsbilleder i korbuen, Kristus i Deesismotivet over korbuens top, formentlig også Kristus – selv om han nu mangler hovedet – som den tronende frontale dommer på skibets nordvæg, Abraham med sjæle (Paradisssymbolet)²⁶ og i sydlige sidealterniche halvfignersfremstillingen af Nikolaus.²⁷ Hertil kommer de halvfigners helgener og helgeninder, der er indsat som »ikoner« i kronfrisers mæanderbort. Nu er kun fire på triumfvæggen og fire på nordvæggen bevaret. De er alle otte i en face. Den fornemme mæanderfrise skal ikke alene opfattes som en »dekoration«, men en indramning af guddommeliggjorte, glorierede helgener og helgeninder. Blandt udsmykningens ansigter findes ikke eet bevaret i *profil*. Heller ikke Judas er malet i profil, mens han kysser Kristus med forræderens kys (fig. 8).

Skibby Kirke i Horns Herred har kalkmalerier fra o. 1325. Den oprindelig store figurudsmykning står nu kun delvis fremme, idet alene korets to hvælv og korbuens udmaling er synlige. De overkalkede vægmalerier og de i 1856 nedhuggede fragmenter i apsis og på triumfvæggen kendes fra C.O. Zeuthens farvelagte kalker. »Statistikken« over ansigtstyperne medtager alle kendte figurer, både de overkalkede og de i dag synlige.²⁸ Her – som i de allerfleste danske kalkmaleriudsmykninger – kender vi kun en del af udsmykningen. Men dette monument udmærker sig ved sin store billed- og figurrigdom og er karakteristisk for brugen af de symbolske ansigtsstillinger i denne periode.

Fig. 8. Måløv Kirke, o. 1150. Judaskysset. Den onde Judas er gengivet i *trekvarthprofil* ligesom Kristus, der er vist som *handlende*, ikke *guddommelig*. I de bevarede fresker er ingen af figurene i *profil*. Foroven i mæanderbortens rester af de frontale halvfigners ikoner.

I apsis har der været en Maria himmelkroning og herunder en apostelrække under arkadebuer med englebuster i arkadernes svikler.

Det store episke billedprogram på væggene var i tre friser, som nu er overkalkede. Billederne begyndte på korets nordvæg med Skabelsesscener i den ne-

Fig. 9. Skibby Kirke, o. 1325. I Piskningen er begge bødler i profil, de er onde. Tilsvarende er den lille Longinus ved den korsfæstede i profil, altså ond.

derste frise, herover Kongerne på rejse og Kongernes tilbedelse, øverste frise bestod af soldater omkring Herodes og ryttere, som alle havde dræbt børn på sværdene. Barndomshistoriens fortsættelse oppe i hvælvkappen er bevaret, i nord med Bebudelsen,

Fig. 10. Skibby Kirke, o. 1325. Dommedags Kristus i en face med to sværd fra munden. Solen er ligeledes i en face, men månen er i profil, som ond.

Fødslen og Fremstillingen i templet. Den østlige kappe i korbhvælvet har tre scener: Piskningen, Korsfæstelsen (fig. 9) og Opstandelsen. I sydkappen en Dommedagsfremstilling med salige og fortabte omkring regnbuen, hvorpå Kristus troner med to sværd fra munden (fig. 10).²⁹ Vestkappen har to motiver, i hvælvtoppen er St. Martin, som deler kappen med krøblingen, herunder er hovedscenen malet, De tre levende konger som møder de tre dødninge.

På korets sydvæg var en helt usædvanlig motivsamling, som er overkalket. St. Katharina stående på kejser Maxentius, et Livshjul, Davids kamp med løven, en tronende Dødssyndsmænd og Frau Welt.

I korbuen er otte profeter, men malerierne under kragstenene er overkalkede. Der var en ridende Død med et hoved på stage og en ubestemmelig figur. På ribberne i korbhvælvet var tidligere nederst malet vrængemasker, to er aftegnede.³⁰

Triumfvæggens fragmenter var svært beskadigede, kun to hoveder i trekvartprofil var tydelige (Isaks ofring). De er overkalkede.

I alt i den oprindelige og kun delvist afdækkede udsmykning findes/fandt ikke mindre end 103 ansigter. 90 ansigter er i *trekvartprofil*, herunder Jomfru Marias og Kristi hoved i Himmelkroningen og den tronende Dødsyndsmænd. I Skabelsesscenerne er Gud også i trekvartprofil, som handlende og derfor ikke i en majestaslignende positur.³¹

Seks ansigter er i *en face*. Kristus som Dommer, Solansigtet i samme motiv, den tronende konge i Livshjulet, Frau Welt og to malede »konsolmasker« (fig. 11) på hvælvet ribber. De er, så vidt jeg kan se, de ældste eksempler på vrængemasketyper i en face i det danske kalkmalede materiale. Endelig findes i Skibby syv eksempler på *profil*: De to jødiske bødler i Piskningen, den lille jødiske Longinus i Korsfæstelsescenen, Slangens menneskehoved i Syndefaldet, Måneansigtet i Dommedag og den nu overkalkede, ridende Død og det afhuggede mandshoved på stagen, som han holder. Alle profilansigterne er således klart karakteriserede som onde – også Månen, Natten, i modsætning til Solansigtet, Dagen, der er i en face. Eller som man også opfattede det: Solen er Kristus, Det nye Testamente, Månen er Jødedommen og Det gamle Testamente.

Kongsted Kirkes kor. Den kalkmalede udsmykning af den polygonale, gotiske korafslutning med oprindelige, store vinduer og de to hvælv i koret i Kongsted Kirke på Midtsjælland er omtrent helt bevaret.³² Kalkmalerierne er hovedværket i det såkaldte Kongsted-værksted og de er malet o. 1425.

Den østligste polygonale del har i de tre hvælv-

Fig. 11. Skibby Kirke, o. 1325. På en ribbe i vestkappen fandt maleren C. O. Zeuthen foruden en malet maske i en face. Denne vrængemaske er én af de tidligste i de danske kalkmalerier. Den er nu overkalket. Akvarel af Zeuthen 1856, efter DK.

kapper fra nord Madonna med barnet tilbedt af to engle, i østkappen Nådestolen (fig. 12), i syd Johannes Døberen og to engle. På væggene her og delvist bevaret også i det midterste korfag er en figurrække bestående af både helgener og helgeninder, nu i alt 12 sidestillede figurer. Kun een episk helgenscene er malet på nordvæggen, det er St. Jørgens kamp med dragen.

Fig. 12. Kongsted Kirke, o. 1425. I korets østhvælv er en Nædestolsfremstilling, hvor Gud fader er gengivet en face, Kristus på korset i trekvartprofil. Solansigtet er i en face, mens måneansigtet er i trekvartprofil – i modsætning til månen i Skibby, fig. 9.

Fig. 13. Kongsted Kirke, o. 1425. Korsfæstelsen. Gruppen indeholder både neutrale personer i trekvartprofil, forrest Hovedsmanden med fjer, og en fornem jøde med bræmme og tunget dragt. En jøde er i næsten ren profil, dog er lidt af det andet øje synligt bag den store, karikerende næse. På den anden side af den korsfæstede ses en lille ond Longinus i profil.

I det mellemste hvælv ses i østkappen en figurrig Korsfæstelsesscene (fig. 13), i sydkappen Kristus for Herodes, i vestkappen Piskningen og Tornekroningen (fig. 14) og i nordkappen Korsbæringen med mange figurer.

Det vestligste hvælv er bemalet med Kristi Barn-
domshistorie. I vestkappen ses Bebudelsen og Fødslen og i sydkappen forsættes med Fremstillingen i tem-
plet. Østkappen viser Kongernes tilbedelse af barnet. I nordkappen er St. Stefans martyrium malet.³³ I alle
sviklerne i begge hvælvinger er malet engle med rø-
gelseskar, i alt 16 engle.

Disse 87 figurers ansigtsstillinger fordeler sig på
følgende måde: *Trekvartprofiler* er igen i stort overtal,
81 stk. *En face* er kun brugt til to ansigter: Gudfaders
ansigt i Nådestolsmotivet og sammesteds er solansig-

tet i en face. Månen er her, i modsætning til i Skibby,
i trekvartprofil. *Profil* ses i eet tilfælde, i gengivelsen af
den næsten helt skjulte Longinus, kun hans profil og
tildækkede hoved, samt hånden med lansen er synlig
bag Maria-gruppen. Longinus kan i danske kalkmale-
rier gengives som henholdsvis god figur i trekvartpro-
fil eller ond i profil – som her i Kongsteds kalkmaleri-
er.³⁴ Tre figurer er malet i en slags tillempet profil, idet
de er gengivet sådan, at man aner lidt af det andet øje
også. Disse personer er: En bøddel i Piskningen, en
anden i Tornekroningen og endelig en jøde, som står
yderst til højre i billedet af Korsfæstelsen.

Mørkøw Kirke. Formentlig mellem 1460'erne og
1480'erne har Isefjordsværkstedet malet sine mange
udsmykninger i omkring 25 kirker i den nordlige halv-

Fig. 14. Kongsted Kirke, o. 1425.
Tornekroningens blødende Kristus er i
trekvartprofil. De to springende, over-
drevent bevægede bøddler har onde pro-
filhoveder men med lidt af det andet øje
synligt.

del af Sjælland. Et af de største, bevarede billedprogrammer udført af dette værksted, findes i Mørkøv Kirke. Denne udsmykning har jeg valgt som eksempel til optælling af ansigternes stillinger, både fordi den er forholdsvis velbevaret, og afdækket i 1940'erne.³⁵ Derved er kalkmalerierne ikke så overmalede, som hvis de var restaurerede i 1800-tallet.

Skibets tre hvælv og det tidligere kapels hvælv, nu våbenhuset på sydsiden, er alle malede af Isefjordsværkstedets hurtige kalkmalere.³⁶ Oprindeligt har væggene formentlig også været udsmykkede, nu kendes alene rester af en moraliserende scene, Smørkærning ved djævehjælp, på sydvæggen i vestfaget. De mange bevarede figurscener er fordelt i de store hvælvkapper med en hovedscene og to mindre motiver i sviklerne.

Østfaget har en omfattende fremstilling af Barn-domshistorien fra Bebudelsen til Flugten til Ægypten og Barnemordet. I denne hvælvkappes sydlige svikkel

Fig. 15. Mørkøv Kirke, 1460-80. Vrængefigur i en face. Han er udtryk for den største hån mod Gud, ved at han indtager den guddommelige en face med sin skamløse åbne mund omkring hvælvet svikkelhul. Den »omvendte verden«.

Fig. 16. Mørkøv Kirke, 1460-80. Dommedags Kristus er i en face. Alle de andre personer, Jomfru Maria, Johannes Døberen, engle og nøgne opstandne af grave er i trekvartprofil. Dog med undtagelse af den lille nøgne sjæl lige foran Johannesfiguren, han er ond og i profil.

er en helfigur af en vrænger (fig. 15).³⁷ Midtfagets motiver udgør en lang Passionshistorie begyndende med Indtoget i Jerusalem og den mere ualmindelige scene med Uddrivelsen af Kræmmerne fra templet til afslutningen, Opstandelsen. I vestfaget er Dommedag malet med detaljerede fremstillinger af Kristus og engle med lidelsesredskaber (fig. 16) og især af Helvedets pinsler. Jørgens kamp med dragen er placeret i den fjerde kappe. I våbenhusets hvælv er Jomfru Marias fødsel, Madonna i solgissel, Laurentius' og Sebastians martyrier malet.

I alle disse motiver er ikke mindre end 174 bevarede ansigter. Størstedelen af disse ansigter, 148 er malet i *trekvarter profil*.

Derimod er *en face* alene benyttet to gange, heraf naturligvis til Kristus på regnbuen i Dommedagsscenen – men også til vrængefiguren i sviklen. Som tidligere beskrevet var masker i en face allerede malet nederst på ribberne i Skibby Kirke. Her i anden halvdel af

1400-tallet er vrængefigurer og vrængemasker blevet mere almindelige. De er enten malet i ond profil eller som her i Mørkøv i en face.³⁸ Særlig en face gengivelsen støder selv os i dag med kendskab til ansigtsstillingens betydning af guddommelighed. Vrængemasker i en face er den omvendte guddommelighed, det hånende, usømmelige, syndige menneske, som ligner Gud selv. Denne mandsling i Mørkøv Kirke med det store en face-ansigt omkring svikkelhullet, som danner hans mund, rækker en lang tunge ud, og maleren har også malet hans tænder. I middelalderen var det usømmeligt at række tunge, at vise den åbne mund og tænderne. Vrængemanden må have virket særdeles grov ved sin menneskelige spot af det guddommelige en face åsyn.

Profil bruges til 24 personer. Heraf er nogle af bødlerne i profil, men ikke alle, og enkelte soldater og jøder (fig. 17-18). Judas er malet i profil både i Nadverscenen og ved Judaskysset, hvor også Ypper-

Fig. 17. Mørkøv Kirke, 1460-80. Besøgelsen viser Jomfru Maria og Elisabeth omfavnende hinanden i *trekvarter profil*. Bebudelsen for hyrderne har både englen og den ene hyrde i *trekvarter profil*. Men den anden hyrde er i *profil*, som ond. I engelske mysteriespil findes netop den tvivlende hyrde som en særlig type. Derfor er denne lille figur i scenen, formentlig bevidst malet i den onde *profil*.

Fig. 18. Mørkøv Kirke, 1460-80. Ligesom i Kongsted Kirke, fig. 14, er Tornekroningen gengivet med særlig ondsindede bødler omkring Kristus i trekvartprofil. Bødlerens ondskab og hån vises dels ved profilerne, dels ved at den ene har blottet sin bagdel.

stepræstens tjener, Malchus er vist i ond profil. I Dommedagsfremstillingen er kun tre af de døde, som står op fra grave malet i profil, en lige foran Johannes Døberen og en i sviklen nærmest Helvedesfremstillingen. Også under Jomfru Maria ses en sjæl i profil. Ellers er selv de værste syndere i Helvede malet i trekvartprofil. Her i Mørkøv er mærkelig nok kun een af de fortabte, den bagerste i rebet ved Helvedesgab, malet i profil. Man ville tro, at alle her var onde. Ved Indtoget i Jerusalem er Zachæus i træet og en anden jøde, som lægger sin kjortel foran Kristus også i profil. Endelig findes tre profilfigurer, som falder

helt uden for systemets ellers så strenge regler, een af apostlene ved Nadveren (fig. 19) og den sovende apostel Johannes på Kristi skød samt den mellemste konge i scenen med Kongerne hos Herodes. Måske skyldes disse tre »fejltagelser«, at man har kigget mere på de – desværre endnu ukendte – sandsynligvis nederlandske bloktryks forlæg end tænkt på symbolikken i ansigtsstillingen, som i alle tilfælde burde have været trekvartprofiler. Traditionen er ellers massivt fulgt i hele den bevarede udsmykning, så de få undtagelser blandt de mange ansigter i Måløv Kirke rokker ikke ved den ellers gennemførte symbolanvendelse af de tre ansigtsstillinger.

Elmelunde Kirke. For at kunne sammenligne med en anden stor værkstedsgruppe af kalkmalerier, har jeg valgt at analysere den omfattende udsmykning i Elmelunde Kirke, 1499-1507. Den har givet navn til anonymværkstedet og den store værkstedsgruppe, som i dag kendes fra ikke mindre end 38 afdækkede kirkeudsmykninger på de sydlige øer, i Skåne og på Djursland.³⁹

Elmelunde Kirkes østhvælv i skibet er opført 1462. Det ses af en primitiv ribbebemaling og af en indskrift med dateringen, der blev malet ved opførelsen i østkappen. Den første bemaling er nu delvist dækket af Elmelundeværkstedets malerier.

Kalkmalerierne blev afdækket i 1885 og restaureret 10 år senere. Overmalingerne blev fjernet i 1969-70. Kalkmalerierne er bevaret i koret, i skibets første, andet og tredje hvælv. Korets motiver er i østkappen, Nådestolen flankeret af apostelfyrsterne Peter og Paulus (fig. 20). Herunder er der på østvæggen malet en siddende Smertensmand og fragmenter af en Gregorsmesse. På sydkappen ses den stående Smertensmand, hvis kappe trækkes væk af to engle for at

Fig. 19. Mørkøv Kirke, 1460-80. Naderfremstillingen viser nogle få, men interessante afvigelser fra den symbolske ansigtstradition. Judas foran bordet med pengepungen om halsen er i profil med åben mund for at vise at han modtog sakramentet uden at have skriftet sit forræderi mod Kristus. Det er et normalt ikonografisk motiv. Men yderligere to disciple er i profil. Den sovende Johannes på Kristi skød, det er meget mærkeligt. Yderligere er den disciple, som har kappen over hovedet, i profil. Skyldes det binding til et udenlandsk grafisk forlæg?

Fig. 20. Elmelunde Kirke, 1499-1507. Nådestolen i korets østkappe viser kun Gudfader i en face. Apostelfyrsterne står begge i trekvartprofil.

Fig. 21. Elmelunde Kirke, 1499-1507. Helvede. De fortabte er sammenlængede på vej til Helvedesgabet, men de er ligesom de salige malet i trekvartprofil. Som et håb om frelse trods ildens nærhed?

stille den blodige krop til syne. Alle disse motiver synes at pege mod en alterindvielse til Kristi blod. På vestkappen ses Kristus på æselet, »Palmeæselet«, en komprimeret fremstilling af Indtoget i Jerusalem kun overværet af Zakkæus i træet.⁴⁰

I skibets 1. fag, østkappen, ses Dommedag med Maria og Johannes, samt døde, der opstår af gravene. I nordkappen er de salige anført af St. Peter, i sviklen en jæger på jagt efter en hjort. På nordvæggen mod øst fandt man en rest af en Korsfæstelse, men kun Johannesfiguren under korset er bevaret. Dette lille fragment fortæller, at Kristi lidelsehistorie har været malet på skibets nordvæg. Altså var der i Elmelunde Kirke, som i så mange andre kirker, et langt større billedprogram end de nu synlige kalk-

Fig. 22. Elmelunde Kirke, 1499-1507. Barnemordet. En mor slår med sin uldstander én af de børnedræbende soldater i øjet. Selv om soldaten og moderen i virkelighedens handling ville slås ansigt til ansigt i en face, var det mere magtpåliggende for maleren at vise ondskaben hos soldaten ved upraktisk at fremstille ham i profil og moderen i trekvartprofil.

malerier i hvælvne viser.⁴¹ Sydkappen har flere motiver, en Helvedesfremstilling forkortet til en djævel med en række fordømte i et reb på vej til Helvedesgabet (fig. 21), og Bebudelsen og Besøgelsen. Vestkappen viser Fødslen.

I skibets 2. fag, østkappen, er Kongernes Tilbedelse, i sydkappen Barnemordet (fig. 22), vestkappen

Flugten til Ægypten og i nordkappen Miraklet med sædekornet (fig. 23).

Det 3. fag har i østkappen Elmelundeværkstedets ofte brugte motiv, Den fattiges og den riges bøn. Syd-kappen har Skabelsen af Adam og af Eva. I vestkappen ses Syndefald og Uddrivelse, mens fortsættelsen er malet i nordkappen, Englen rækker Adam en økse og en hakke, Eva får ingenting (fig. 24). Dernæst kommer endnu eet af værkstedets specielle motiver, Adam der pløjer med to heste.⁴² På vestvæggen over buen til tårnrummet er St. Martin, som deler sin kappe, malet.⁴³

Fig. 23. Elmelunde Kirke, 1499-1507. Sædeunderet. Da Herodes folk søgte efter den hellige familie på flugt til Ægypten, mødte de bonden, som såede om morgenen, da familien kom forbi med Jesusbarnet. Da Herodes folk fulgte efter om aftenen, var kornet modent, og bonden i færd med at høste det. Derfor kunne han med sandhed sige, at den hellige familie kom, da han såede. Der var sket et under. Så vendte folkene om, og således frelstes Jesus for barnemordet. Bonden og soldaten er i trekvartprofil, men jøden med den plyssede hat er i ond profil.

Af disse mange scener har 91 figurer bevaret ansigterne. 86 heraf er malet i *trekvart profil*. Tre i *en face*: Gudfader i Nådestolsmotivet, Kristus som stående Smertensmand⁴⁴ og som Dommer på regnbuen i Dommedagsbilledet. *Profil* ses kun to steder: soldaten, som i Barnemordsmotivet hugges i øjet med en moder med en uldstander, og i Sædeunderscenen er den ene af eftersøgerne en profilgengivet jøde med plysset jødehat, altså en ond mand.⁴⁵ At her ikke er flere profilansigter skyldes nok, at Kristi lidelseshistorie ikke er bevaret. Sammenlignet med Måløv Kirkes

Fig. 24. Elmelunde Kirke, 1499-1507. Englen udleverer redskaber til Adam. Han og Eva sidder skamfulde efter Uddrivelsen med sorggestus, hånd under kind. Begge de syndefulde stamforældre er malet i trekvartprofil ligesom englen.

Fig. 25. Skive Kirke, 1522. Biskop Acasius og de 10.000 martyrer i tornekrattet. Bispen er gengivet i guddommelig en face, og den nederste hellige martyr i profil!

kalkmalerier og Elmelundeværkstedets egne udsmykninger i f.eks. Fanefjord og Åstrup Kirkers kalkmalerier, hørte der til Passionsmotiverne adskillige onde profilfigurer, især blandt bødlerne.

Skive Kirke. I Skive gamle kirkes fem stjernehvælvinger findes en helt usædvanlig udsmykning, malet 1522 ifølge indskrifterne. Kalkmalerierne har ingen

episke fremstillinger, men alene andagtsbilleder af Gudfader, Kristus og Jomfru Maria, samt apostlene. Desuden mange mandlige helgener og Den hellige Sippefamilie. Maria Magdalena er den eneste helgeninde, der er med i den store helgenrekke.⁴⁶ Kalkmalerierne består således af andagtsbilleder, som alle er gengivet som halvfigurer i blomsterkalke, der vokser ud af rankeslynget. Forlæggene for disse hellige halvfigursfremstillinger må søges i trykgrafik, som for eksempel Schedels Weltkronik, trykt i Nürnberg 1493. De egentlige forlæg til Skives kalkmalerier har jeg ikke fundet endnu. Men hele udsmykningen er alligevel en tydelig demonstration af, at her er der tale om en udansk tradition. Bruddet med symbolbetydningen i valg af ansigtsstilling fremgår af denne optælling.

I alt er bevaret 94 ansigter. Heraf er de 80 i *trekvarter profil*. Gud Fader og Kristus i korhvelvets Treenhedssymboler er ikke, som ventet i en face, men i *trekvarter profil*. Seks ansigter er i *en face*. Kristus er malet som halvfigurs Smertensmand med blottet bryst og oprakte hænder lige over den oprindelige korbues top. Dette vigtige, afladsgivende andagtsbillede er stadig gengivet i en face. Biskop Acasius i fremstillingen af de 10.000 martyrer i tornekrattet er også i en face (fig. 25), ligesom Frans med de oprakte stigmatiserede hænder. Også Johannes Evangelisten i apostelrækken i blomsterkalken i korets hvælv er gengivet en face. Disse tre hellige personer malet en face som guddommelige, svarer ikke til den hidtidige symbolske ansigtsstilling. En mere traditionel anvendelse af en face som vrængemaske ses i den ene af de tre svikkelmasker, hvoraf blomsterstænglerne udspringer. Narremasken må – på trods af de nu forsvundne ansigtstræk – have været i en face (fig. 26). Otte er i *profil*. To af maskerne, der danner udspring for ranker er i profil. Men profilen er også brugt til

Fig. 26. Skive Kirke, 1522. Rankerne udspringer af to vrængemaske; hvis munde dannes af svikkelhuller. Den ene vrængemaske er i narrehætte og i en face. Den anden i ond profil har jødehætte med spids. De hellige halvfigurer i blomsterkalkene er i trekvart profil.

helgener og engle! Englekoret på i alt seks i østhvælvet viser den ene engel i profil (fig. 27). St. Benedict og den danske St. Vilhelm af Æbelholt er begge i profil! Ud af de ti martyrer i tornekrattet er de otte i trekvart profil, men to er i ren profil. Mere efter den danske tradition er St. Martins tiggerkrøbling ligeledes i profil. Talmæssigt synes der ikke at være

en påfaldende variation i fordelingen, men hvis man går ind i de to sidste typer og deres anvendelse, kan man se det vigtige nye træk, at betydningen af ansigtssymbolikken er borte. Resultatet af optællingen af de forskellige ansigtsstillinger og deres anvendelse i Skive Kirke fra 1522 viser klart, at systemet og symbolikken nu er brudt. Sandsynligvis fordi kalkmale-

Fig. 27. Skive Kirke, 1522. To engle, den ene er i trekvart profil, den anden helt mærkeligt i profil. Her er traditionen helt brudt.

rierne har fulgt europæiske – nok tyske eller nederlandske – grafiske forbilleder.⁴⁷ Disse tryk benytter ikke mere den betydningsbærende brug af f.eks. den onde profil. Dermed blev ansigtsstillingens symbolværdi opløst, og den lange tradition forsvandt i de danske fremstillinger.

6. *Samlet analyse af de syv kirkeudsmykninger*
Kalkmalerierne i de syv danske kirker repræsenterer godt brugen af de tre symbolske ansigtsstillinger i det halve årtusinde mellem slutningen af 1000-tallet og første fjerdedel af 1500-tallet.

Der er stor overensstemmelse i forholdet mellem anvendelsen af trekvartprofilen til langt størsteparten af alle menneskegengivelser. »Normale« figurer og personer – også Kristus i f.eks. Lidelseshistorien og Gud i Skabelsesscener – var i fortællende, handlende motiver næsten altid malet i trekvartprofil. Den guddommelige en face brugtes til at fremhæve det exceptionelle, Gud i sin almagt, som altskuende og centralt placeret midtfigur i kirkens øst/vest akse. Kun ganske få personer i de syv udsmykninger vistes sådan. Men fra den gotiske tid optrådte også masker i den omvendte guddommelige en face, som et ondt, vrængende motiv. En face blev anvendt til gengivelsen af onde masker, men man malede også masker i profil fra begyndelsen af 1400-tallet og hundrede år frem. Onde personer kunne altså både være i profil og en face, hvis de var vrængemasker eller -figurer. Profilen blev i de seks kirkeudsmykninger brugt til at vise det onde i form af jøder, bøddler og Judas.

Det er karakteristisk, at den yngste udsmykning fra Skive Kirke bryder systemet og »gode« personer kan nu i 1522 gengives i profil, samtidig med at en face-ansigter også males på mindre guddommelige helgenfigurer. Som omtalt bygger forandringerne i 1500-tallet på brugen af nye grafiske forlæg, der er skabt i en anden geografisk kunstkreds. Et var, at kalkmalerne havde en fast funktionel måde, hvorpå billedernes indhold symbolsk kunne gengive figurerens karakter. Et andet var, at den danske befolkning også var blevet oplært til at se signalerne i og betydningen af de tre ansigtsstillinger. Hvordan mon de

danske beskuere på den baggrund i 1522 har set og udlagt Skives engel og den danske helgenbiskop Vilhelm, når disse nu pludselig var malet i ond profil? Gennemgangen af de syv udsmykninger fra hver deres periode og malet i hver deres stil fortæller, hvorledes symbolbetydningen uændret holder sig fra begyndelse af 1100-tallet til begyndelsen af 1500-tallet. Også efter reformationen bibeholdes f.eks. Guds en face stilling, men systemet er ellers brudt.

7. Afslutning

I Danmark har vi kendskab til over 1000 kirker, hvor der er eller har været kalkmalerier. I mange af disse kirker er der fundet kalkmalerier fra flere perioder. Mellem alle disse billeder findes mængder af figurer og figurscener. Oplærer man sine øjne og bruger opmærksomheden til at se de bibelske motivers persongalleri ud fra den her eksemplificerede karakterisering ved hjælp af ansigtsstillingen, ja så kan man nå frem til det samme hurtige overblik som en middelalderbetragter. En opdeling af almindelige mennesker i trekvartprofil, enkelte i ren profil og ganske få i en face, kombineret med iagttagelse af nogle med glorie, enkelte med korsglorie, giver en lynhurtig forståelse af motiverne – selv i det mørke kirkerums svært aflæselige, vældige billedprogram. Gennem et halvt årtusinde har alle lært sig denne afkodning af billederne, og kalkmalerne har kendt til værdien af at benytte denne kollektive viden i deres udsmykninger.

Virkelighedens mennesker drejer deres ansigter i en stor variation af vinkler, men i middelalderen valgte man at ensrette gengivelserne til kun tre værdiladede variationer. Ganske som man i det gamle Ægypten og hos vasemalerne i Grækenland prøvede at gengive næsten alle i profil. Symbolske billedtegn afgives og indlæres i kulturområder og i bestemte perioder. Det

kan man også se af de danske middelalderlige kalkmalerier – hvis man lærer at tolke deres udsagn.

I den romanske tid finder man en tilsvarende symbolbetydning af ansigtsstillingen i hele Europa, men allerede da ser man sideløbende andre systemer. I gotisk tid ændrer gengivelsen af ansigtsstillingerne sig mange steder, så symbolikken forsvinder.

Mærkeligt er det vel egentlig, at den nordiske tradition blev bibeholdt uændret i de 500 år trods al udenlandsk påvirkning fra manuskripter, kalkmalerier, tavlemalerier og bloktryk.

Noter

- 1 Haastrup 1994a.
- 2 1600-tallets nederlandske skyttebilleder er for eksempel typisk opbygget på denne måde, kun gennem den vigtigste persons placering i midten og gengivelsen af hans ansigt i en face fremgår det, at han er den centrale i selskabet.
- 3 I gotisk tid kan man i sjældne eksempler se figurer malet bagfra. Måske er kun håret synligt, eller ansigtet kan være drejet helt bagover. Mellinkoff 1993 s. 211-227, specielt »back-view« eller »dorsal position«, hvor man ikke kan se øjnene, karakteriserer ifølge Mellinkoff onde figurer s. 213 f. Også de sjældne kalkmalede, danske rygvendte figurer fremstiller onde personer.
- 4 Liepe 1996 sammenstiller træskulpturen og kalkmalerier i især skånske kirker. Haastrup 1999 »Kirkerne billeder« handler om billedfunktionen. Teksten forsøger med få kronologisk ordnede eksempler at vise sammenhængen i danske kirkers mange måder at gengive de hellige motiver – på tværs af den nutidige opdeling af kunstgenrer. For tilsvarende forsøg på beskrivelse af funktionen og samspillet mellem kalkmaleri og altartavle i perioden 1475-1525 se Haastrup 1999.
- 5 Haastrup. Interiørbilleder *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. VII, København 1962, s. 436-38; Haastrup 1987. Haastrup 2001. Haastrup 2003.
- 6 Schapiro 1973 har skrevet meget væsentligt om ansigtsstillingens symbolbetydning s. 37-49; Haastrup 1980.
- 7 Haastrup 1999 specielt s. 132-33 og passim.
- 8 For eksempel Gottfredsen og Frederiksen 1987 s. 67-70. Aabenhus 2000 s. 10-12.

- 9 Se note 6.
- 10 Mellinkoff 1993, se note 3.
- 11 Pächt, Wormald & Dodgewell 1960 s. 278-80 I Dodwells bidrag: Note on the Date of the St. Alban's Psalter.
- 12 Motiverne rækker fra to Skabelsesmotiver, Syndefald og Uddrivelse og derefter Inkarnationen, Bebudelsen, over Barn-domshistorien med mange scener med de tre hellige konger, Dåben, De tre Fristelser, Kristus i Simons hus, over Indtoget i Jerusalem til Kristi Gravlæggelse (Korsfæstelsen mangler) og Nedfarten i dødsriget, Kvinderne ved Graven, Maria Magdalene og Apostlene, Den vantro Thomas, tre scener med Kristus og disciplene i Emmaus, Himmelfart og Pineseunderet. Der er meget tydelige paralleller til det samtidige liturgiske drama i hovedparten af disse motiver. Endvidere er gengivet motiverne, David, som spiller et strengeinstrument, Alexis' liv og to motiver af St. Martins legende.
- 13 Eriksson 1968; Eriksson 1975; Svanberg 1995 s. 166-180.
- 14 Sandström 1965 s. 72-73.
- 15 Ved mit foredrag på symposiet arrangeret af Axel Bolvig 1998 fremkom ideen om at forsøge en verificering af min hypotese om det faste symbolsystem ved hjælp af en systematisk gennemgang af udvalgte udsmykninger. Inspireret heraf har jeg derfor valgt de syv billedprogrammer ud fra deres mængde af motiver og tidstypiske karakter fra forskellige perioder i kronologisk orden. Det har gjort min artikel betydeligt længere end foredraget!
- 16 Haastrup 1972; Gotfredsen 1976.
- 17 Haastrup & Jørgensen 1972.
- 18 Hvorslev Kirke er udsmykket af samme værksted som Råsted. Madonna på triumfvæggens nordside i Hvorslev er velbevaret, så her har både Marias og barnets ansigter øjne og næse. De er begge malet i trekvart profil. Haastrup 1986, artiklerne om Råsted og Hvorslev, nr. 8, 10 og 11.
- 19 Haastrup 1999 s. 141.
- 20 Haastrup 1981.
- 21 Ciggaar 2000 s. 121 note 15.
- 22 Schiller. Opstandelsen fra Måløv kan sidestilles med tidlige eksempler på Kristi Opstandelse af kisten ledsaget af profeter, Bd. 3, s. 72, fig. 190.
- 23 Møller 1996 s. 20-23.
- 24 Stangier 1995 s. 84-103; Mæanderfriser med figurfelter udført af Jørlundeværkstedet s. 87-89.
- 25 Peder Bøllingtoft Teknologi, Måløv Kirke s. 162-63. *Danske kalkmalerier 1080-1175*.
- 26 Haastrup 1980 Abraham med sjæle.
- 27 Usikkerheden vedrørende tolkningen af bispefiguren med stav men uden bispehue som St. Nikolaus synes fjernet nu, hvor arkæologer i de seneste år har fundet rester af et 1100-tals kajanlæg ved åen ved foden af den høj, hvorpå Måløv Kirke er bygget.
- 28 Grundlaget for min beskrivelse er Hugo Johannsen (red.), Kalkmalerier i Skibby. *Danmarks Kirker. Frederiksborg Amt* s. 2658-2685 og noterne s. 2697-2703.
- 29 Eriksson 1993.
- 30 Man kan tænke sig, at sådanne maledede ansigter nederst på ribberne er en afspejling af de i 1300-tallet udbredte konsolhoveder, ofte skåret i kridtsten eller udførte i formsten. Sådanne ansigter er i en face og har sikkert oprindeligt været bemalede.
- 31 Søren Kaspersen. Skabelsesscener med ledsagende engel. 1993.
- 32 Det samme værksted har også malet på skibets vægge. Ved genrestaureringen i 1961 sås her dele af draperibemalingen holdt af de karakteristiske små hænder.
- 33 Haastrup 1985: St. Stefans martyrium art. 9 og Billedprogram, Kongsted Kirke art. 32
- 34 Haastrup 1999 s. 144.
- 35 *Danmarks kirker. Holbæk amt* s. 780-93.
- 36 *Danmarks kirker. Holbæk amt* s. 773-78. Tårnfaget og langhuskoret er tilbygninger opført efter de nævnte hvælvet og det oprindelige kors eventuelle samtidige kalkmalerier kendes således ikke. Men hvis man kan slutte ud fra det bevarede billedprogram, så mangler Skabelshistorien i koret for at have alt fra Begyndelsen til Den yderste dag. Værkstedet har malet Skabelsesscener i koret i for eksempel Over Dråby og Lyng Kirke.
- 37 Aabenhus 1999 nævner s. 135, at vrængere også blev afdækket i Reerslev Kirke af Jakob Kornerup 1873. Kornerup beskrev: »Nogle kolossale Hoveder, der skar Ansigter og rakte Tunge i de nederste Spidser af Kapperne i den østre Hvælving«. De blev atter overkalkede »... af Hensyn til det sømmelige...«.
- 38 Haastrup 2001.
- 39 Hammer 1990 s. 164-169; Haastrup 1992 s. 29-31.
- 40 Måske har kirken haft rekvisitten til det liturgiske drama om Indtoget i Jerusalem, et Påskeæsel med den ridende Kristus, siden netop denne forkortede fremstilling er inddraget mellem korhælvets andagtsbilleder. Haastrup 1988, med eksempler på sådanne skulpturer s. 136-138.

- 41 Desværre findes selv i år 2000 ved uautoriserede rensninger af kalklag eksempler på nogle af væggenes ellers ukendte kalkmalerier, som for nogles vedkommende er samtidige med hvelvingernes udsmykning. I Hjembæk Kirke fremkom på tårnummets nord- og sydvæg således rester af seks arkadebuer med store, stående helgener på malede stenpedestaler. Sandsynligvis de 12 apostle. På skibets sydvæg øst for syddøren bevarede en bispehelgen også malet af Hjembækværkstedet. Værkstedet har bemalet hvelvene med interessante sammenstillinger af nytestamentlige motiver og tekster til de gammeltestamentlige typologier, der ifølge Biblia Pauperums bloktrykte udgaver hører hertil.
- 42 Haastrup 1992 s. 96-97; Haastrup 1992 s. 98-101.
- 43 Pegelow 1988.
- 44 Kristi ansigt er meget overmalet. Derfor må en face ansigtet tages med et vist forbehold. Men andagtsbilledet viser i andre europæiske fremstillinger Kristus i en face som stående Smerdensmand.
- 45 Haastrup 1999 s. 132.
- 46 Glad 1993 s. 222-23; Haastrup & Lillie 1992; Haastrup 1999; Skive s. 42-44.
- 47 I det dominikanske Breviarium skrevet i Alsace i sidste fjerdedel af 1400-tallet findes som marginrankeslyng konger fra Det gamle Testamente anbragt som halvfigurer i blomsterkalke. De er malet både i en face, profil og trekvart profil ligesom Skives helgener. Ms. i Cambridge, Mass. Houghton Library, Ms Richardson 39. I den meget udbredte bog, Schedels Weltkronik, trykt i Nürnberg 1493 findes mange hellige halvfigurer i blomsterkalke. De følger heller ikke mere den faste symbolbrug af ansigtstillingen. Fra sådanne tryk er det mest sandsynligt, at Skive Kirkes kalkmalerier har taget deres model.

Alle fotos er taget af forfatteren.

Litteratur

- Ciggaar, Krijnie: Danmark and Byzantium from 1184 to 1212. Queen Dagmar's cross, a chrysobull of Alexius III, and an »ultramarine« connection. *Medieval Scandinavia*, 13, Odense 2000 s. 118-143.
- Danmarks Kirker*. København 1933-ff.
- Eriksson, Torkel: Fridolinslegenden i Tryde. *Ale. Historisk tidsskrift för Skåneland*, 3. Lund 1968.

- Eriksson, Torkel: Löderupfuntens ikonolavografiska problematik. *Fra Sankt Olav til Martin Luther*, Martin Blindheim (red.), Oslo 1975.
- Eriksson, Torkel: Ecce duo gladii hic – De två svärderna i dansk medeltidskonst. *Det iconographiske blik*, Festskrift til Ulla Haastrup. Susanne Wenningsted-Torgard (red.), København 1993 s. 59-74.
- Glad, Bodil og Ingvar: *Skive Kirkes kalkmalerier*. Skive 1993.
- Gotfredsen, Lise: *Råsted Kirke. Spil og Billede*. København 1975.
- Gotfredsen, Lise og Hans-Jørgen Frederiksen: *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark*, Herning 1987.
- Hammer, Karen Elisabeth: *Sakrale Wandmalerei in Dänemark und Norddeutschland im ausgehenden Mittelalter. Eine Studie zu den Malereien der Elmelundegruppe in Sakrabäumen Süddänemarks unter besonderer Berücksichtigung der Kirche zu Fanefford sowie der norddeutschen Wandmalerei*. Hamburg 1990.
- Haastrup, Ulla & Robert Egevang (red.): *Danske Kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*, København 1986.
- Haastrup, Ulla & Robert Egevang (red.): *Danske Kalkmalerier. Senromansk tid 1175-1275*, København 1987.
- Haastrup, Ulla (red.): *Danske Kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*, København 1989.
- Haastrup, Ulla & Robert Egevang (red.): *Danske Kalkmalerier. Gotik 1375-1475*, København 1985.
- Haastrup, Ulla (red.): *Danske Kalkmalerier. Sengotik 1475-1500*, København 1991.
- Haastrup, Ulla (red.): *Danske Kalkmalerier. Sengotik 1500-1536*, København 1992.
- Haastrup, Ulla: Isefjordsværkstedet. Konferensspeciale, Københavns Universitet 1961, (upubliceret).
- Haastrup, Ulla: Die romanischen Wandmalereien in Råsted – Ikonographie, Bildprogramm und Theater, in *Hafnia*, 2. København 1972 s. 69-138.
- Haastrup, Ulla og Mads-Bjørn Jørgensen: Pavens signatur – Traditio legis, *Den iconographiske post*, 4-5, København 1972 s. 3-19.
- Haastrup, Ulla: Die seeländischen romanischen Wandmalereien in Slaglille, Soderup und Fjenneslev. Studien über Technik, Ikonographie und Werkstattzusammenhang der Finja-Gruppe, in *Hafnia*, 6. København 1979 s. 106-43.
- Haastrup, Ulla: Kristus en face – Deus Majestatis. *Kristusfremstillinger*, Ulla Haastrup (red.). København 1980 s. 103-116.
- Haastrup, Ulla: Abraham med sjæle i skødet, et Paradissymbol. *Genesis Profeta, Acta Universitatis Stockholmiensis – Stockholm Studies in History of Arts*, 33. Patrik Reuterswärd og Marian Ullén (red.). Stockholm 1980 s. 67-74.

- Haastrup, Ulla: Byzantine elements in Frescoes in Zealand from the Middle of the 12th Century. *Les Pays du Nord et Byzance*. Rudolf Zeitler (red.). Uppsala 1981 s. 315-331.
- Haastrup, Ulla: Træer i danske kalkmalerier, Træ og metal. *Turist årbogen 1987*, Henning Dehn-Nielsen (red.) s. 36-43.
- Haastrup, Ulla: Medieval props in the Liturgical Drama. *Hafnia, 11*, København 1988 s. 133-170.
- Haastrup, Ulla: Det frontale møde. *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 26.4.1994, sektionen Kunst & Kultur.
- Haastrup, Ulla: Grotiske Masken en face und im Profil. Die Bedeutung des Gesichtsstellung in der mittelalterlichen Symbolsprache. *Mein ganzer Körper ist Gesicht – Grotiske Darstellungen in der europäischer Kunst und Literatur des Mittelalters*. Katrin Kröll und Hugo Steger (red.). Freiburg am Breisgau 1994 s. 313-334.
- Haastrup, Ulla: Altertavler og kalkmalerier 1475-1525: Eksempler på samspil. *Billeder i middelalderen. Kalkmalerier og Altertavler*. Lars Bisgaard, Tore Nyberg og Leif Søndergaard (red.). Odense 1999 s. 11-50.
- Haastrup, Ulla: Kirkernes billeder. *Middelalderens Danmark*. Per Ingesman, Ulla Kjær, Per Kristian Madsen og Jens Vellev (red.). København 1999 s. 274-95.
- Haastrup, Ulla: Jødefremstillinger i dansk middelalderkunst. *Dansk jødisk Kunst. Jøder i dansk Kunst*. Mirjam Gelfer-Jørgensen (red.). København 1999 s. 111-168.
- Haastrup, Ulla: Billeder i bøger og kirker. Biblia Pauperum og Speculum Humanae Salvationis afspejlet i dansk kirkekunst. *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark*. Erik Petersen (red.). Essays. København 1999 s. 127-144.
- Haastrup, Ulla: Grotiske Zannermasken, *Wandmalerei in Niedersachsen, Bremen und im Groningerland*. Rolf-Jürgen Grote, Kees van der Ploeg (red.). Hannover 2001 Aufsatzband s. 283-287.
- Haastrup, Ulla: Interiørfremstillinger i danske kalkmalerier – og forlæg. *Bolig og familie i Danmarks middelalder*. Else Roesdahl (red.). *Jysk Arkæologisk Selskab*, Højbjerg 2003 s.213-222.
- Kaspersen, Søren: Skaberens assistent. *Det iconographiske blik*, Festskrift til Ulla Haastrup. Susanne Wenningsted-Torgard (red.). København 1993, s. 45-58.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, København 1956-1978, bd. I-XXI.
- Liepe, Lena: On the Connection between Medieval Wooden Sculpture and Murals in Scania Churches. *Liturgy and the Arts in the Middle Ages. Studies in Honour of C. Clifford Flanigan*. Eva Louise Lillie & Niels Holger Petersen (red.). København 1996 s. 221-249.
- Lillie, Eva Louise (red.): *Danske Kalkmalerier. Efter reformationen 1536-1700*, København 1992.
- Mellinkoff, Ruth: *Outcasts. Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, vol. I-II. Berkeley 1993.
- Møller, Dorthe Falcon: *Klang på kalk – musiksymbolik i dansk kalkmaleri*. København 1996.
- Pegelow, Ingall: *Sankt Martin i svensk medeltida kult och konst*. Stockholm 1988.
- Pächt, Otto, Francis Wormald & C. R. Dodgwell: *The St. Albans Psalter*. London 1960.
- Sandström, Sven: Renässanskedet, i serien *Levande konst genom tiderna*. Stockholm 1965.
- Schapiro, Meyer: *Words and Pictures*. The Hague 1973.
- Schiller, Gertrud: *Ikonographie der christlichen Kunst*, Bd. I-V, Gütherloh 1966-1980.
- Smalley, Robert og Knud Simonsen: Nykonservering af Elmelunde Kirkes kalkmalerier. *Nationalmuseets Arbejdsmark*. København 1971 s. 129-40.
- Stangier, Susanne: *Ornamentstudien innerhalb der dänischen romanischen Wandmalerei*. København 1995.
- Svanberg, Jan: Stensulpturen. *Den romanska konsten, Signums svenska konsthistoria*. Lennart Karlsson, Mereth Lindgren, Margareta Nockert, Anders Piltz, Jan Svanberg, Peter Tångeberg & Marian Ullén (red.). Lund 1995 s. 117-228.
- Aabenhuis, Jørgen: *En kalkmalers bibelhistorie*. (Isefjordsværkstedet). København 1999.